

УДК 94 (477.46)"1616/2018"
UDC
DOI: 10.17223/18572685/55/7

«МІСТО НА КОРДОНІ»: УМАНЬ – УРБАНІЗОВАНИЙ ПРОСТІР МІЖЕТНІЧНОГО КОМПРОМІСУ (ВЗАЄМОДІЇ) ЧИ КОНФЛІКТУ? (1616–2018 рр.)

І.І. Кривошея¹, Ір.І. Кривошея²

Уманський державний педагогічний університет ім. П. Тичини
Україна, 20300, м. Умань, вул. Садова, 28

¹E-mail: igorkryvosheia@gmail.com

²E-mail: iivahnuk@i.ua

Авторське резюме

Кожне місто має свою історію, але не кожне місто виникає та розвивається на фронтірі. Умань опинилася на кількох: географічному, цивілізаційному, військово-му, політичному, етноконфесійному, культурному. Кордони рухаються, а місто залишається на місці. Утім, у ньому вже сформовані своєрідні внутрішні кордони. Умань як населений пункт виникає на Великому Степовому кордоні. Упродовж XVII–XVIII ст. Умань була однією з найважливіших фортець у регіоні, де спочатку зіштовхувалися інтереси Речі Посполитої, Запорозької Січі, а згодом Війська Запорозького, Кримського ханства та Оттоманської імперії, Молдавської держави та багатьох інших. Наприкінці XVIII ст. місто у результаті другого поділу Речі Посполитої перейшло під юрисдикцію Російської імперії, що позначилося на його історії аж до 1917 р. Складний відбиток залишили перипетії XX ст. У міста з багатим та контраверсійним минулим сформувалися яскраві етноконфесійні та ментальні особливості. Від часу заснування Умані тут мешкають представники різних етнічних спільнот і соціальних станів зі своїм менталітетом та конфесійними орієнтирами: українці, євреї, поляки, росіяни, вірмени, молдавани та ін. Події історії Умані трактуються по-різному, адже в її урбанізованому просторі співіснували спільноти, які конфліктували, взаємодіяли або обирали формат компромісу.

Ключові слова: Україна, Умань, фронтір, Запорізька Січ, Кримське ханство, Річ Посполита, Російська імперія, хасидизм.

«ГОРОД НА ГРАНИЦЕ»: УМАНЬ – УРБАНИЗИРОВАННОЕ ПРОСТРАНСТВО МЕЖЭТНИЧЕСКОГО КОМПРОМИССА (ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ) ИЛИ КОНФЛИКТА? (1616–2018 гг.)

И.И. Кривошея¹, Ир.И. Кривошея²

Уманский государственный педагогический университет
им. П. Тычины

Украина, 20300, г. Умань, ул. Садовая, 28

¹E-mail: igorkryvosheia@gmail.com

²E-mail: iiivahnuk@i.ua

Авторское резюме

Каждый город имеет свою историю, но не каждый город возникает и развивается на фронтире. Умань оказалась на нескольких: географическом, цивилизационном, военном, политическом, этноконфессиональном, культурном. Границы двигаются, а город остается на месте. Впрочем, в нем уже сформированы своеобразные внутренние границы. Умань как населенный пункт возникает на степном фронтире. В течение XVII–XVIII вв. Умань была одной из важнейших крепостей в регионе. Здесь вначале сталкивались интересы Речи Посполитой, Запорожской Сечи, а впоследствии Войска Запорожского, Крымского ханства и Османской империи, Молдавского государства и многих других. В конце XVIII в. город в результате второго раздела Речи Посполитой попал под юрисдикцию Российской империи, что сказалось на его истории вплоть до 1917 г. Серьезный отпечаток оставили все события XX в. У города с богатым и контroversионным прошлым сформировались яркие этноконфессиональные и ментальные особенности. С момента основания Умани здесь проживают представители различных этнических и социальных групп со своим менталитетом и профессиональными ориентирами: украинцы, евреи, поляки, русские, армяне, молдаване и др. События истории Умани сейчас трактуются по-разному, ведь в ее урбанизированном пространстве сообщества сосуществовали, конфликтовали, взаимодействовали или выбирали формат компромисса.

Ключевые слова: Украина, Умань, фронтир, Запорожская Сечь, Крымское ханство, Речь Посполитая, Российская империя, хасидизм.

"CITY ON THE BORDER": UMAN AS AN URBANIZED SPACE OF INTER-ETHNIC COMPROMISE (INTERACTION) OR CONFLICT? (1616–2018)

I.I. Kryvosheia¹, I.I. Kryvosheia²

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
28 Sadovaya Street, Uman, 20300, Ukraine

¹ E-mail: igorkryvosheia@gmail.com

² E-mail: iivahnuk@i.ua

Abstract

Each city has its own history, but not every city emerges and develops on the frontier. Uman was the zone of several frontiers: geographical, civilizational, military, political, ethno-confessional, and cultural. While the frontier was moving, the city remained where it was, with its own internal borders already formed. Uman as a locality appeared on the Great Steppe Frontier. The first written mention dates back to 1616. Since then, the city has been the centre of magnate latifundias (Kalinowski, Potocki), an administrative-territorial centre (regiment, county, district), an important military unit (a regiment, a centre of military settlements, a permanent troops disposition), playing a significant role in the economic development of the region. During the 17th–18th centuries, Uman was one of the most important fortresses in the region, where the interests of the Commonwealth, Zaporozhian Sich, later the Zaporozhian Army, the Crimean Khanate and the Ottoman Empire, Moldova and many others clashed. With the 1793 Second Partition of Poland, Uman became part of the Russian Empire until 1917. The events of the 20th century had a great impact on the city, which, due to its rich and controversial past, has formed bright ethnic-confessional and mental features. The history of Uman has always been interpreted differently, because since its foundation, it has hosted representatives of various ethnic communities and social states, with their mentality and religious denominations – Ukrainians, Jews, Poles, Russians, Armenians, Moldovans, and others, – who conflict, interact, cut corners to coexist in its urbanized space. The 400-year-old history of Uman with many tragic and heroic pages creates its tourist potential, with 20 % of all historical, architectural and cultural sites of Cherkasy region concentrating here.

Keywords: Ukraine, Uman, Frontier, Zaporozhian Sich, Crimean Khanate, Commonwealth of Poland, Russian Empire, Hasidism.

Свогo часу дєсь у світі було місто, де вершилиєса величні справи. Воно вирізнялоєса атмосферою надзвичайної відкритості: тут прихильно ставилиєса до купців, що розмовляли дивними мовами, і до завезених ними іноземних традицій. Тут створювалоєса багато нового, що приносило жителям добробут і процвітання (Турунен 2018: 12).

Мабуть, ці слова можуть слугувати епіграфом до історії багатьох міст на планеті. Думаєтьєса нам так, що й до історії Умані вони цілком прикладаютьєса. Різноаспектні підходи в сучасній «фронтирній» історії дозволяють помислити в річищі цієї теорії про історію невеликого міста Південно-Східного Поділля, що лише через географічний фактор опинилоєса на кількох кордонах одразу. Умань було засновано на землях, названих пізніше поляками Кресами Речі Посполитої. Проте це були українські землі, давно контрольовані козацькою спільнотою. Після 1648 р. місто стало полковим центром однойменного полку. Уманський полк завжди дотикався Степу, через що контакти з татарами й турками стали звичними для мешканців міста. Ці обставини означили для Умані наявність кількох фронтирів: цивілізаційного (землеробська / кочова), військового, релігійного, ще й ускладненого кількома конфесіями (католики / іудеї / православні / мусульмани), етнічного та культурного. Відтак, історія й культура міста розвивалиєса дуже динамічно й станом на сьогодні утворили різноманітне й складне полотно. Воно наповнене як конфліктами, так і вражаючими взаємодіями. І ті, й інші в новітній українській історіографії неодноразово ставали предметом розгляду.

Теоретично засадничими в нашому дослідженні були праці зарубіжних та українських учених, у яких розглядаютьєса історичні проблеми крізь призму «теорії фронтиру», насамперед, О. Латимора, В. Мак-Ніла, А. Каппелера, А. Рібєра, Я. Дашкевича, В. Брехунєнка, С. Лєп'явка, Р. Шияна, В. Грибовського, І. Чорновола (McNiel 1964; Дашкевич 1990; Каппелєр 2003; Рибєр 2004; Брехунєнко 2011; Лєп'явко 2011; Поверх кордону 2011: 43–77; Шиян 2012; Грибовський 2012; Чорновол 2015).

Для усвідомлення міста як урбанізованого простору співіснування різних етносів, конфесій та соціальних груп, а також простору пам'яті важливими є ідеї та концепти, висловлені у виданнях за редакцією В. Глазичєва, Г. Голюца та С. Карпова, Н. Мілєрюєса і Б. Коуна, а також у працях О. Трубіної, К. Шлєгєля та А. Турунєна (Глазичєв и др. 1995; Ландшафты 2008; Трубина 2011; Шлєгєль 2017; Турунен 2018).

Методологічно вагомими є дослідження з української історичної урбанієстики, культурного простору міста, вивчення мієст як місць пам'яті, спільних для різних етнічних і соціальних груп населєння, ландшафтів історичних мієст, історії мієського самоврядування. Такі

проблеми розглядали Я. Вірменич, А. Киридон, В. Константинова, П. Клименко, Ю. Єгоров, Ю. Нікітін та ін. (Клименко 2006; Єгоров 2009; Константинова 2010; Верменич 2011; Нікітін 2014; Киридон 2016).

Окремі аспекти заявленої теми, насамперед, єврейські сторінки історії Умані, історія родини Потоцьких у сув'язі з історією Уманщини, геральдика Умані, про Умань як місто на кордоні з Запорозькою Січчю, а також конфлікти й взаємодії на терені міста розглядалися в працях М. Ткаченка, Ю. Храбана, Ю. Бодрова, С. Васильєва, Т. Кузнець, І. Кривошеї, Ш. Шварцмана (Ткаченко 1927; Храбан 1989; Бодров 2001; Кузнець 2005; Кривошея 2005; Кривошея 2006; Кривошея 2008b; Кривошея 2009; Кривошея 2010b; Кривошея, Кривошея 2010; Кривошея 2011; Шварцман 2012; Васильєв 2015; Клименко 2016).

Джерельна база історії Умані широка за своєю географією, типологією та інформаційним потенціалом. Обсяг статті не дозволяє повністю проаналізувати виявлені опубліковані та архівні джерела, а також мемуари та періодичну пресу. Зауважимо, що лише в Україні великі масиви документів з історії міста зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, Державних архівах Київської та Черкаської областей. Особливе місце займають нововиявлені акти в польських архівах. Цікава інформація про Умань міститься в опублікованих нарративних джерелах.

Від зародження козацтва й до ліквідації російським царатом останніх елементів української автономії важливою фігурою на геополітичній та військовій шахівниці Східної Європи була Запорозька Січ, яка контролювала значні території Степу. Населені пункти, що межували зі Степом і взаємодіяли з Січчю, відігравали значну військову (оборонно-наступальну) та геополітичну роль у регіоні. Саме в цій фронтірній зоні, на цивілізаційному розломі між землеробською й кочовою цивілізаціями, з'явилося місто Умань.

Точна дата заснування міста невідома. У судовому позові до власника Валенти Александра Калиновського від 10 серпня 1616 р. (перша писемна згадка про місто) є вказівка на те, що місто вже якийсь час існувало (Jabłonowski 1894: 579). Наголосимо: у джерелі вказано, що населений пункт (містечко) вже існує, а отже, питання про точну дату заснування залишається відкритим. Сама назва фігурує у відомій сеймовій ухвалі від 13 травня 1609 р., де згадується надана В. Калиновському «Гуманська пустка». Місцевість, де виникло поселення, знаходилася між двома татарськими невільницькими шляхами – Кривошаровським та Удицьким (Ткаченко 1927: 15). Один лише цей факт дозволяє зрозуміти, як жили тодішні мешканці Умані та чому ця зона визначається як фронтірна.

Упродовж XVII–XVIII ст. містом почергово володіли магнати Калиновські (намагалися перейменувати Умань на Калинград) і Потоцькі, які розуміли його важливість, а тому збудували тут фортецю та утримували надвірних козаків. Прикордонність Умані призводила до посиленого контролю над містом то Речі Посполитої (більшість часу), то Війська Запорозького (із 1648 р. – Уманський полк, а пізніше місто було резиденцією гетьмана Михайла Ханенка), інколи Кримського ханства, Оттоманської імперії, Московії. Уже у XVIII ст. Умань постійно турбували своїми нападами гайдамаки.

У роки, що передували Хмельниччині, містечко Умань трансформувалося у місто-фортецю, важливий стратегічний прикордонний форпост із потужним торгово-економічним потенціалом. Уманський полк у 1648 р. охоплював територію кількох сучасних районів Кіровоградської, Черкаської та Вінницької областей, що тяжіють до Умані. Пограничність Умані зауважив М. Грушевський, коли писав: «...Умань город "український" (пограничний), а військових людей у нім мало: одні побиті під Сучавою, інші в війську, а до Умані приїздить татари і вірмени з Криму, з Очакова і з різних кримських городів, наймають в місті двори й крамниці для свого краму, а поблизу, милі за три-чотири, й татари кочують та приїздить до міст» (Грушевський 1996: 687). Опис М. Грушевським міста стосується другої половини XVII ст., що засвідчує згадка про битву під Сучавою. Цікавішою є згадка про кочів'я татар під Уманню в цей період. Причому цей факт подано як звичний, нормальний, що характерно для фронтірної зони як зони взаємодії. Взаємодія при цьому могла бути різною: від торгівлі й до збройної сутички.

На пограничність Умані звертав увагу й автор монографії про Уманський полк Ю. Бодров (Бодров 2001: 114). Історик В. Кривошея відніс Уманський полк до полків січової орієнтації (Кривошея 2004: 17). Тобто на ситуацію в місті та регіоні значний вплив мала Запорозька Січ та постійні контакти з татарським Степом.

Через своє прикордонне розташування Умань була важливим містом у контексті взаємин із Кримом та Молдавією. Під час походів у молдавському напрямі козацьке військо рухалося через Умань, наприклад, у 1650 та 1652 рр. А згодом, після смерті Тимоша Хмельницького під Сучавою (1653 р.), гетьман Богдан Хмельницький наказав утримувати свого свата Василя Лупула, якого потім передав хану під вартою в Умані (Грушевський 1996: 584–597; Мицик 2002: 20, 25, 29).

Уманську фортецю постійно намагалися здобути війська Речі Посполитої, турки чи татари. Навесні 1653 р. польське військо на чолі з Станіславом Потоцьким і Стефаном Чарнецьким напало на Умань. Оборону міста керував Іван Богун. Фортеця була добре укріплена,

і поляки відступили (Величко 1991: 159). Павло Халебський, який супроводжував патріарха Макарія під час подорожі українськими землями, писав, що Умань у 1654 р. була великим містом, поділеним на три фортеці (Халебський 2008: 76). У січні 1655 р. об'єднане польсько-татарське військо оточило місто. Найбільша з трьох уманських фортець знаходилася в центрі міста на пагорбі. Її захищали 12 тис. козаків, очолюваних І. Богунтом. Штурм був невдалим. Поляки захопили лише перший вал і змушені були відступити до Охматова, де відбулася відома Дрижипільська битва (Кривошея 2010b: 6).

Після смерті Б. Хмельницького, коли козацька держава поринула в боротьбу за владу, правобережні гетьмани обирали своєю резиденцією Умань. Місто процвітало, зросла кількість населення, і 7 квітня 1663 р. король Речі Посполитої Ян II Казимир у Львові надав «право магдебурзьке місту Гумані на Україні» (AGAD 1: 32v.). У 1665 р. в Умані проголосив себе гетьманом Правобережжя Степан Опара, а через кілька років місто стало столицею гетьмана Михайла Ханенка (Кривошея 2010b: 6).

Фактор сусідства Умані з Запорожжям набуває більшого значення в 60-ті рр. XVII ст. На початку 1664 р., коли над Уманню й Уманщиною встановили контроль запорожці на чолі з І. Сірком, полк визнав владу московського царя, а в місті з'явилася військова залога на чолі з майором М. Свініним і запорозьким отаманом С. Туровцем. Того ж року, трохи пізніше, Умань було захоплено за наказом гетьмана І. Брюховецького (Бодров 2001: 130–131).

У наступні роки – 1670–1673 – спостерігаємо доволі міцний союз М. Ханенка та І. Сірка, спрямований як проти П. Дорошенка, так і проти Криму. Цей тандем гетьмана й кошового діяв із перемінним успіхом: то втрачаючи Умань і регіон, то знову встановлюючи на них свій контроль (Бодров 2001: 144–153). Так, у 1672 р. в Умані перебувало 1500 запорожців із полку М. Ханенка, які, щоправда, після того, як уманці перейшли на бік П. Дорошенка, встигли відступити в Білу Церкву (Мицик 2002: 91).

У серпні 1674 р. турецьке військо взяло місто Умань в облогу. Пізніше сюди ж на перемовини прибула козацька старшина гетьмана П. Дорошенка (Історія 1991: 228). Козаки й мешканці міста не бажали здаватися, але, зрозумівши своє катастрофічне становище, вислали парламентарів – полковника Стефана Яворського й представників козацької старшини. Залишившись без військового керівника, захисники уманської фортеці не змогли встояти перед чужинцями. Врівень із фортечними мурами турки насипали земляний вал і встановили власні гармати так, що влучно «в гармати уманські стріляно». Місцевість, де стояли турки, відтоді називають Турок. Одночасно турки розпочали

підкоп і заклали в нього велику кількість пороху. 25 серпня місто захоплено турками, загинуло близько 7 тис. місцевих жителів. За згадкою з літопису, людська кров лилася вулицями міста. Розлючені турки, які втратили не менше 13 тис. вояків, спалили місто (Софонович 1992: 259).

Французький найманець Клод де ла Магдален емоційно описує облогу й штурм Умані в мемуарах, вказавши: «Було майже неможливо крокувати вулицями загиблого міста, щоб не замочити ніг у кров та не наступити на мощі більш ніж 40 тис. його християнських мешканців» (Луняк 2013: 108–109). Ще цікавішим є його свідчення про перейменування Умані турками на Імамнію. Назване так на честь імама-вигнанця, завдяки якому нібито Умань із маленького селища перетворилася на велике місто (Луняк 2013: 109). Побіжно француз проливає світло на долю тодішнього уманського полковника С. Яворського, який вберігся від галер завдяки покровительству паші, і навіть порятував дружину й доньку, захоплених у полон яничаром. Проте П. Дорошенко вимагав стратити С. Яворського, через що більше року родину тримали в полоні нарізно. Магдален згадує й про платню, яку бранець заплатив, щоб позбутися кайданів – зрікся своєї віри. Пізніше С. Яворський був обозним полковим стародубським (1686), полковником піхотним охотницьким (?–1687–1693–?) (Кривошея 2010а: 778; Сокирко 2018: 89).

Місто довго оговтувалося після руйнацій 1674 р., проте козацтво на Уманщині мало свою організацію до остаточної ліквідації Уманського полку в 1713 р. (Бодров 2001: 168–169; 196). Процес переходу козаків та населення Уманського полку на Лівобережжя тривав хвилями з 70-х рр. XVII ст., розпочавшись ще до подій 1674 р. Масові переходи з Умані відбувалися, передусім, на територію Полтавського, такого ж південного, із січовою орієнтацією полку. Це засвідчує присяга козацьких полків на вірність царю Федору Олексійовичу в 1676 р. Тоді разом зі значним товариством військовим Полтавського полку присягали колишній полковник уманський Семен Гродзенко та колишній обозний полковий уманський Павло Красняк (РГАДА 1: 324). Генеалогічні дослідження В. Кривошеї доводять, що під час масового переходу населення з Уманського полку осіло по р. Орелі в кількох сотнях Полтавського полку (Орільська, Царичанська, Маяцька, Нехворощанська, Китайгородська) та Роменській сотні Лубенського полку (Кривошея 2008а: 352). Ю. Бодров, посилаючись на Ю. Гаєцького, стверджував, що Царичанка взагалі була заснована втікачами з Уманського полку в 1674 р. (Бодров 2001: 161–162). Населення Умані, яке, незважаючи на загрози, залишилося в місті, упродовж наступних десятиліть, аж до підписання угоди 1713 р., уповні зазнало поневірян, традиційних для театру воєнних дій. Упродовж вказаного періоду місто ще не раз

брали приступом, а його населення ставало татарськими бранцями. Фронтирний люд, вочевидь, мав особливу ментальність та опірність до стресів. Маючи можливість вибору, уманці обрали вільні на той час землі по р. Орелі. Тобто знову оселилися в такій же фронтирній зоні Лівобережжя, зазнаючи постійної загрози стати татарським ясиром.

У XVIII ст. Умань, місто неподалік від кордонів Речі Посполитої, Російської імперії та васала Оттоманської імперії – Кримського ханства, було центром володінь Потоцьких. А. Скальковський писав про ці часи так: «Умань як прикордонне укріплене містечко зазнавав постійних чисельних нападів, облог, штурмів, страждав від пожеж і грабунків» (Скальковский 1845: 26). Перейшовши у власність Потоцьких у 1726 р., місто поступово відроджується, відбувається повторна колонізація регіону. Проте близькість до Запорозжжя суттєво впливала на розвиток міста. Не варто забувати й про такий російський проект, як «Нова Сербія». Гайдамаки, які активно діяли на Правобережжі, постійно турбували населення Умані (1737, 1749–1750, 1757) (Бутич 1970: 97, 133, 137, 140, 200, 254; Гісцова 1998: 76, 274–276, 291–295, 328–329, 335–336, 388–389). Як і колись – на початку Хмельниччини – у XVIII ст. не припиняються етнічні допливи населення з Балкан і ближчої Валахії. Вони охоче включаються не лише в реалізацію колонізаційних проектів, а й долучаються до соціальних виступів (Суляк 2013: 42–61).

Всевладний магнат Францішек Потоцький прагнув перетворити місто на осередок міжнародної торгівлі. Про важливість уманських володінь для Потоцького свідчить той факт, що в 1760 р. в Умані було закладено фортецю, що мала стати могутнім форпостом магнатської держави в регіоні. 28 березня 1761 р. її спорудження (Старе Місто) було урочисто завершено. Земляний вал навколо фортеці, а також двоповерховий будинок уманського комісара були оточені дубовими палями. За фортечними мурами знаходилися будівлі монастиря й монастирської школи, костюл, церкви, синагога, ратуша, а також дерев'яні житлові будинки (Храбан 1989: 62–63).

Близькість до Степу й торгівельних шляхів сприяла проведенню в місті щороку 12 ярмарків. Торгували на цих ярмарках представники різних етносів, звісно, було чимало і євреїв. Саме організація торгівлі демонструє один із мирних сюжетів співжиття різних етнічних груп у регіоні. На початку 70-х рр. XVIII ст. була створена єврейська Уманська торгова компанія, яка не тільки займалася торгівлею з запорожцями, а й наймала їх для охорони мандрівних купців і торгівців від грабіжників. Кошовий отаман П. Калнишевський особисто дякував Уманському кагалу за подарунки й запрошував єврейських торгових людей на Запорозжжя. Єврейські купці, натомість, дякували запорожцям за те, що вони врятували уманських євреїв від розбійників (Мицик 2002: 117).

під юрисдикцію Російської імперії. Спочатку місто було центром округи, а потім повіту Брацлавської губернії. У 1795 р. у ході адміністративної реформи Умань стала повітовим містом Вознесенського намісництва, а в кінці 1796 р. – центром повіту Київської губернії (Кривошея 2010b: 9). Попри те, що з кінця XVIII ст. роль Умані як форпосту знецінюється, адже кордони Росії були відсунуті на південь аж до Чорного моря, у місті постійно перебували підрозділи різних військових частин.

Після смерті Станіслава Потоцького (1805 р.) Уманським маєтком опікувалася його вдова Софія, хоча за поділом спадщини ключ успадкував Александр Потоцький, який ще був неповнолітнім. У 1809 р. графиня Софія Потоцька пристала на пропозицію російського уряду продати повітове місто Умань до державної казни. Але через пожежу, яка знищила більшість дерев'яних споруд, та замалу ціну, яку пропонував уряд, ця фінансова операція не відбулася (ДАКО 2: 81).

Згодом, за участь у польському повстанні 1830–1831 рр. в А. Потоцького було конфісковано Умань й уманські маєтки. В останніх облаштували військові поселення, а саме місто стало центром 2-го округу (ЦДІАУК 1: 1). На початку XX ст. лунала ініціатива створити Уманську губернію, але вона так й не були реалізована (К вопросу 1914). До січня 1923 р. Умань функціонувала як повітовий центр Київської губернії, а з січня 1923 р. по жовтень 1930 р. була окружним центром Уманського округу. До складу округу входило 17 адміністративних районів. Із жовтня 1930 р. Умань стала районним центром Вінницької області. Частина історико-географічної Уманщини (Бабанський, Тальнівський райони) увійшли до складу Київської області. Умань та інші частини регіону приєдналися до останньої в 1932 р. (Кривошея 2010b: 12). Зі створенням Черкаської області Умань стала її районним центром. Має місто такий же статус протягом усіх років незалежності України.

У роки Другої світової війни Умань двічі ставала важливим місцем театру воєнних дій. Уперше, у липні – серпні 1941 р., неподалік міста біля с. Підвисоке, розгорнулася Уманська оборонна операція, яка призупинила просування німців у напрямку Києва. Із серпня 1941 до березня 1944 р. мешканці Умані відчували весь тягар війни: табір військовополонених «Уманська яма», 25 тис. розстріляних уманців у Сухому Яру, зруйноване місто. Удруге, коли під час Умансько-Ботошанської наступальної операції, своєрідного прологу надскладної Яссо-Кишинівської битви, радянські війська визволили 10 березня 1944 р. Умань від окупантів (Кривошея 2010b: 12).

Отже, зі зникненням Степового кордону, а пізніше у XVIII ст. з пересуванням державного кордону Російської імперії на південь, Умань стає містом центральної частини українських земель, незалежно від

того, до складу якої держави належали ці землі в різні відтинки часу. Військовий фронтір більше не визначав історію міста, хоча війни та локальні конфлікти Умань не оминали. Також зник з українського Поділля цивілізаційний кордон. Землеробська цивілізація відстояла землі до Чорного моря, а татари впродовж XVIII ст. поступово перестали бути значним фактором впливу на розвиток Умані. Ліквідація Запорозької Січі та включення Кримського ханства до складу Російської імперії остаточно ліквідували цей розлом.

Проте етноконфесійні та культурні конфлікти продовжили визначати історію міста. З часу свого постановня як місто на кордоні Умань мала складну етноконфесійну структуру. Місто одразу стало місцем численних культурних конфліктів та взаємодій. Саме цей чинник розвитку Умані залишається активним до сьогодні.

На початку XVII ст. Умань населяли переважно українці, поляки та євреї. Із часом етнічні допливи змінили структуру населення. Із початком Хмельниччини відчутним стає етнічний компонент із ближчих територіально Молдавії, Валахії й Трансільванії. Як зауважують дослідники, складна воєнно-політична ситуація, зумовлена османською агресією, витворила на ближчих до України територіях та Балканах прошарок соціально рухливого населення, основним способом існування якого була військова служба. Українські гетьмани охоче наймали їх на службу за суттєво меншу плату ніж німців (Сокирко 2018: 60).

Про наявність в Умані та регіоні вихідців із Молдавського князівства, яких тоді найчастіше називали «волохами», яскраво свідчить Реєстр 1649 р. Побіжний погляд на список уманських козаків у Реєстрі Війська Запорозького, укладеному після Зборівського миру в 1649 р., засвідчує їхнє кількісне зростання: Михайло Волошин та Григор Волошин – полкова сотня; Лазар Волошин та Антон Волошинець – Івангородська сотня; Антон Волошенко – Бузівська; Ярема Волошин – Бабанська; Мизин Волошин, Григораш Волошин, Олекса Волошин, Штефан Волошин – Бершадська; Кузь Волошинець, Андрій Волошин, Василь Басарабой – Кочубіївська; Матеш Волошин – Іванська; Іван Басарабей – Бутанська (Буцька?); Пилип Волошин та Гринєць Волошин – Романівська; Василь Волошин та Трифон Волошин – Ладиженська. Усього вписано 29 осіб у 10 сотнях (всього 2 976 козаків у 14 сотнях) (Реєстр 1995: 204–232). Серед козаків полку бачимо також поляків, вихрещених євреїв, татар, литвинів. Їхня поява в козацькому реєстрі засвідчувала прийняття ними православної віри.

Окрім української, чисельними громадами в Умані були єврейська та – із XVIII ст. – польська. Зрозуміло, що польське населення почало зростати, коли власниками Умані стали Потоцькі. Повторна колонізація, економічний ріст дозволили Ф. Потоцькому (1700–1772)

звернутися до справ духовних і культурних, що часто були пов'язані. Спочатку в 1762–1763 рр., за пропозицією Ф. Потоцького, якого називали «малим королем Русі», та за його фінансової підтримки, і місті діяла кількамісячна семінарія з підготовки уніатських та «перекваліфікації» православних священників, очолювана єпископом Белзьким та Холмським Максиміліаном Рилом. За цей час відбулася посвята 150 греко-католицьких священників для церков Уманщини. Через два роки в Умані за сприяння Ф. Потоцького було відкрито василіанський монастир, а 1766 р. – школу при ньому. Особливою фундацією він передав у повне володіння монастирю сс. Гереженівку та Маньківочку (Монастирок), які давали щорічний прибуток 5 тис. злотих (Кривошея 2009: 177).

У вирі подій 1768 р. василіанський духовно-освітній осередок в Умані було розгромлено, частину вихованців і ректора вбили. Деяким вихованцям монастиря було подаровано життя, вони працювали писарями при канцелярії. Діяльність монастиря було відновлено після придушення повстання. Згодом у василіанських монастирях запроваджено нову програму навчання й виховання, згідно з якою вчили усіх незалежно від віри (Кривошея 2011: 8). У цей період у василіанських навчальних закладах збільшується кількість учнів римо-католиків, греко-католиків та православних, які представляли шляхетські та священницькі родини.

Після 1793 р. російський імперський уряд провадив політику зменшення впливу національно-релігійних (польської мови, католицького та греко-католицького віросповідань) і юридичних чинників на ситуацію в регіоні, заявивши про поширення на приєднані території загальноросійських законів. Це фактично скасовувало дію положень литовських статутів. При цьому закривали монастирі, училища при них, масово наvertsали греко-католиків у православ'я. Уманський василіанський монастир також було закрито. Агресивна російська політика в релігійному питанні була спрямована на домінування православ'я на Правобережжя (Кривошея 2008b: 138).

Після смерті Катерини II становище греко-католиків поліпшилося, новий імператор Павло I ставився до них більш прихильно. У 1796 р. було відновлено василіанський монастир в Умані. У час розквіту монастиря в першій третині XIX ст. у школі при ньому навчалася відома трійця представників «української школи» в польській літературі – Йозеф Богдан Залеський, Северин Гошинський та Міхал Грабовський, а також брати Грози. Троє приятелів утворили літературний гурток «За-Го-Гра», видавали шкільний журнал. Хлопці захопилися українськими піснями, народними переказами з часів Гайдамаччини. Варто зауважити, що поява поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки» була навіяна

його візитами в Умань та стала своєрідною відповіддю польським поетам (Кривошея 2011: 9).

У 1830 р. під приводом боротьби з епідемією холери навчання у василіанській школі було призупинене. А після того як серед учасників Листопадового польського повстання було виявлено вихованців школи та одного ченця з Умані, сс. Гереженівка та Монастирок були конфісковані в 1831 р. до казни, а в 1832 р. закрито монастир. 5 березня 1834 р. монастир було остаточно ліквідовано (Кривошея 2009: 179). Після Листопадового повстання вплив поляків на соціальне, економічне та культурне життя міста зменшується.

Чисельність і вплив єврейської громади Умані були нестабільними. Переживши перипетії XVII ст., євреї знову поселилися в Умані. Не особливо їх відлякали й події 1768 р., про що йшла мова вище. Із кінця XVIII й до початку XX ст. чисельність євреїв серед населення міста невпинно зростала. Якщо в 1765 р. у місті проживала 301 особа євреїв обох статей (Архів ЮЗР 1890а: 195–196), то в 1776 р., після повстання, в Умані мешкало 277 євреїв обох статей (Архів ЮЗР 1890а: 280), у 1787 р. – 992 ч. с., у 1790 р. – 1906 осіб об. с. (990 чоловіків та 916 жінок), а в 1791 р. – 1862 особи (990 чоловіків та 872 жінок) (Архів ЮЗР 1890б: 577, 667, 701).

Після поділів Речі Посполитої Умань, як і всю Правобережну Україну, було включено до «смуги осілості». Це й стало причиною позитивної динаміки в збільшенні єврейської громади Умані. У 1797 р. у місті мешкало всього 1 505 осіб ч. с., із них 1 074 – євреї (ДАКО 1: 44зв.). Маємо дані за 1800 р.: із 2 227 осіб ч. с. євреями були 944 особи (ДАКО 2: 34зв.–35). У 1827 р. у місті було 1 008 будинків, у яких мешкало 5 858 осіб (3 242 чоловіків та 2 616 жінок), із них євреїв – 4 254 (2 125 чоловіків та 2 129 жінок) (ЦДІАУК 3: 39–40). У 1845 р. населення міста складало 7 681 особу (3765 чоловіків та 3 916 жінок), із них були євреями 4 824 особи (2 260 чоловіків та 2 564 жінок) (ІР НБУВ 1: 1).

За століття єврейська спільнота в м. Умань виросла з 1 862 осіб у 1791 р. до 17 709 осіб – у 1897 р. і складала 57 % всього населення міста (Кузнець 2005: 135). Напередодні Першої світової війни в місті мешкало 26 329 євреїв із 48 736 жителів. У 1920 р. в Умані проживало 25 252 євреї, тобто різниця в порівнянні з 1913 р. складає 1 077 осіб, що зумовлено подіями 1917–1920 рр., які суттєво вплинули на склад населення Умані та чисельність євреїв у місті (Кузнець 2005: 141). До війни в 1941 р. в Умані проживало близько 55 тис. населення, із них близько 10 тис. євреїв (Круглов 2016: 267).

Побачити динаміку зростання / зменшення єврейського населення Умані впродовж майже півтора століття допоможе групування наведених даних у таблиці.

Рік	Загальна кількість населення	Число євреїв	Частка, %
1765		301 об. с.	
1776		277 об. с.	
1787		992 ч. с.	
1790		1 906 об. с.	
1791		1 862 об. с.	
1797	1 505 ч. с.	1 074 ч. с.	71
1800	2 227 ч. с.	944 ч. с.	42
1827	5 858 об. ст.	4 254 об. ст.	73
1845	7 681	4 824	63
1897	31 016	17 709	57
1913	48 736	26 329	54
1920	44 159	25 252	57
03.1941	55 тис.	10 тис.	18

Отже, у кінці XVIII ст. – першій третині XIX ст. єврейське населення Умані становило 71–73 % від усього населення міста, і це число було відносно стабільним, починаючи з 1797 р. До 1845 р. чисельність єврейської громади мало зросла, тоді як загальна кількість населення збільшилася суттєво, тому частка євреїв зменшилася й складала 63 %. Ця тенденція з незначними відхиленнями зберігалася до початку XX ст., коли частка єврейського населення Умані коливалася між 54–57 %, зберігаючи тенденцію повільного зменшення. Пояснюються такі зміни розвитком міста впродовж століття.

У XIX ст. місто динамічно розвивалося. Про Умань у газеті «Киевские губернские ведомости» в січні 1854 р. писали, що місто стає схожим на Київ. З'явилося багато крамниць. Тут мешкало чимало шляхти й військових, що збільшило кількість кінних екіпажів, які разом із чумацькими валками створювали великий рух. Із 1846 р. діяла водолікарня, але загалом панувала колосальна антисанітарія, що зумовила епідемії холери в 1830, 1831, 1847, 1848 рр. (Кривошея 2010b: 12).

У мілітарному відношенні Умань зберегла своє значення. У місті, що було центром військових поселень, постійно концентрувалися значні підрозділи російської армії. Це мало стратегічне значення для розвитку інфраструктури міста. В Умані й так було достатньо будівель цивільного призначення для розквартирування військ, а ще велика кількість продовольчих складів (Военно-статистическое 1848: 179–181). Та потреби армії прискорили процеси розбудови міста, передусім, розбудову промисловості.

На початку 80-х рр. XIX ст. одна з київських газет характеризувала Умань як одне з найкращих міст Київської губернії, що відрізнялося

від інших вигідним розташуванням, торгівлею, промисловістю, значною кількістю навчальних закладів. Місто поступалося в торгівлі Бердичеву та Білій Церкві, але за промисловим розвитком їх переважало. Умань слугувала своєрідним центром усіх транзитних шляхів із Київської та Подільської губерній, передусім на південь, до Одеси. Уманські євреї постійно вивчали динаміку цін у південній «Пальмирі» та, закупаючи пшеницю та інші продукти в сусідніх повітах, моментально реагували підвищення чи пониження ціни й доставляли товар у порт (Заря 1881: 3). Отже, зростання єврейського населення Умані чималою мірою визначалося швидкими темпами його економічного розвитку, а збільшення числа єврейських підприємців, у свою чергу, сприяло прискореному розвитку міста.

Фактично Умань у кінці XVIII – на початку XX ст. була єврейським містом, позаяк більшість населення в цей період складала євреї. Єврейська громада мала в місті синагоги, громадську школу (Талмуд-Тору), школи грамоти (хедери), приватне чоловіче та два жіночих училища, безліч крамничок і бібліотеку. Не складно збагнути внесок єврейського населення в розвиток місцевої культури. Хоча подібні тенденції культурного прогресу демонстрували всі національні громади міста.

Місто, яке асоціювалося з трагедією 1768 р., стало з XIX ст. осередком поширення хасидизму завдяки похованню в 1810 р., згідно з заповітом, на старому єврейському цвинтарі рабі Нахмана (1772–1810) із Брацлава (Бреслава), більше відомого як цадик Нахман (Лукин і др. 2000: 16). Правнук рабина Ізраїля бан Еліезера (1700–1760), відомий також під іменем Баал Шем Тов (Власник Доброго Імені), був одним із фундаторів хасидського руху. Хасидизм – містичний релігійний напрям іудейського віросповідання, започаткований у 30-х рр. XVIII ст. на Поділлі в середовищі єврейської бідноти. Благочестивий Нахман, місце якого так і не посів жоден із наступників, заповідав відвідувати його могилу на єврейській Новий рік (Рош ха-Шан). (Кривошея 2005: 130; Кривошея 2010b: 10).

Проте негативне ставлення до євреїв у Російській імперії приводило до етнокультурних конфліктів. Інколи їх провокували самі євреї. Так, у 1894 р. з Умані на два роки виселили рабина Борочина. Він забороняв євреям купувати продукти харчування в росіян та звелів побити торгівку молочними продуктами єврейку Бейзер, яка порушила заборону (ЦДІАУК 2: 3–38). Наприкінці XIX ст. євреям було обмежено доступ у «Софіївку» за національною ознакою, зокрема, їм продавали білет, який був дійсний у всі дні тижня, крім неділі та свят. (Киевское слово 1896: 1).

Ситуація значно погіршилася зі встановленням радянської влади. У 20–30-х рр. XX ст. було ліквідовано хедер (школу) при синагозі

брацлавських хасидів, а в 1937 р. було закрито й синагогу (Шварцман 2012: 29). У цей період спостерігається й різке скорочення єврейського населення в місті. Перед війною в Умані проживало близько 10 тис. євреїв, що становило приблизно 18 % усього населення (Круглов 2016: 267). Цифри свідчать про те, що сталінські репресії в різний спосіб значною мірою змінили етнічне обличчя Умані.

Найбільших втрат єврейська громада Умані зазнала в роки Другої світової війни. Від початку окупації євреям було дозволено мешкати лише в гетто (район Старого базару). У Судний день (Йом-Кіпур) у вересні 1941 р. у Сухому яру неподалік від Умані почалися масові розстріли. Згодом ще одним розстрільним місцем став Собківський ліс поблизу Умані. У цих двох місцях було розстріляно понад 20 тис. євреїв з Умані та околиць (Шварцман 2012: 34).

Місця концтаборів та масових розстрілів українців і євреїв в роки Другої світової війни сьогодні є місцями спільної пам'яті. Міський ландшафт Умані активно поповнюється знаками / пам'ятниками, що актуалізують історичну пам'ять і мають слугувати примиренню й спільній скорботі українців, євреїв та поляків. Хоча це вдається не завжди. У 2015 р. в Умані було встановлено кінний пам'ятник очільникам повстання 1768 р. І. Гонті та М. Залізняка, що стало предметом гордості значної частини містян. Проте це місце пам'яті є дразливим для поляків та євреїв, тому інколи призводить до конфліктів.

Минуле міста визначає його сьогоднішня. Умань знають у світі завдяки чарівному дендрологічному парку «Софіївка», збудованому коштом Станіслава Потоцького для дружини Софії, а також паломництву брацлавських хасидів до могили цадика Нахмана. Після проголошення Україною незалежності спостерігається швидке зростання числа прочан-хасидів (понад 20–30 тис. лише на Рош-га-Шан), яке творить у районі поховання Нахмана неповторну атмосферу єврейського життя.

Сучасна Умань активно бере участь у русі народної дипломатії, яка допомагає долати як зовнішні кордони, так й усталені стереотипи. Серед поріднених міст є міста з Великобританії, Грузії, Естонії, Ізраїлю, Литви, Польщі, Румунії, США та Франції. Попри складну та контраверсійну історію співіснування українців, поляків та євреїв, в Умані найбільше угод підписано з містами Польщі (4) та Ізраїлю (3), і вони є найбільш продуктивними.

Нині видається, що Умань – це урбанізований простір взаємодії, простір, у якому залишилося мало місця для конфлікту. Проте ця картина нагадує палімпсест. Варто лише трішки її потерти, як вповні проступає жива зона конфлікту, як мінімум культурного, а інколи – й етноконфесійного. Для прикладу можна поспостерігати за мешканцями міста та хасидами під час щорічного паломництва або почати

обговорювати котрись із непростих тем минулого Умані. Свідченням слугують цьогорічні наукові конференції, організовані українською науковою спільнотою до 250-ліття подій 1768 р. в Умані. Проявилися доволі різні погляди на складні події, що само по собі нормально. Проблема в тому, що при обговоренні болючих тем надто швидко зникає толерантність, навіть саме бажання почути іншого. А це надважливо для майбутнього міста, що формує спільні місця пам'яті для представників різних національностей, релігій і культур.

ЛІТЕРАТУРА

Архив ЮЗР 1890а – Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе: в 37 т. Киев, 1859–1914. Ч. 5, т. 2: Переписи еврейского населения в Юго-западном крае в 1765–1791 гг.: Вып. 1. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 239, 1045.

Архив ЮЗР 1890b – Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе: в 37 т. Киев, 1859–1914. Ч. 5, т. 2: Переписи еврейского населения в Юго-западном крае в 1765–1791 гг., вып. 2. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. 239, 383–1045, IV с.

Бодров 2001 – *Бодров Ю.І.* Історія Уманського козацького полку. Київ, 2001. 276 с.

Брехуненко 2011 – *Брехуненко В.* Козаки на степовому кордоні: Типологія козацьких спільнот XVI–XVII ст. Київ, 2011. 503 с.

Бутич 1970 – Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: зб. док. / Під ред. І. Бутича, Ф.П. Шевченка. Київ: Наукова думка, 1970. 660 с.

Васільєв 2015 – *Васільєв С.А.* Умань в XVII – на початку XX ст.: формування внутрішньої інфраструктури, соціально-економічний та культурно-освітній розвиток: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Миколаїв, 2015. 20 с.

Величко 1991 – *Величко С.В.* Літопис. Київ, 1991. Т. I. 369 с.

Верменич 2011 – *Верменич Я.В.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

Военно-статистическое 1848 – Военно-статистическое обозрение Российской империи / Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. СПб.: в типографии Департамента Генерального штаба, 1848–1858. Т. 10. Ч. 1: Киевская губерния 1848. [2], 333 с., [13] л. табл.

Пісцова 1998 – Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів.

1734–1775 / Упорядники: Гісцова Л.З. та ін. Київ, 1998. Т. 1. 696 с.

Глазычѳв и др. 1995 – *Глазычѳв В.А., Гольц Г.А., Карпов С.П. и др.* Город как социокультурное явление исторического процесса. М.: Наука, 1995. 351 с.

Грибовський 2012 – *Грибовський В.* Поняття «фронтир» і «азійський кордон» як інструменти дослідження українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2012. Т. 25. С. 109–136.

Грушевський 1996 – *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / рекол.: П. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 9, кн. 1. 880 с.

ДАКО 1 – Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 2. Оп. 3. Спр. 376. Листування про питання щодо перетворення Київської губернії та укомплектування штатів судових закладів губернії (1797).

ДАКО 2 – Державний архів Київської області. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 2164. Справа про продаж маєтку поміщиці графині Потоцької з додатками опису інвентаря та листування з губернським землеміром і Київською казенною палатою з цього питання (1809–1810).

Дашкевич 1990 – *Дашкевич Я.* Козацтво на Великому кордоні /Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал. 1990. № 2.

Єгоров 2009 – *Єгоров Ю.І.* Архітектура і ландшафт у розвитку історичних міст України. Київ, Умань: КНУБіА, 2009. 197 с.

Заря 1881 – *Н.І.В.* Внутренний отдел. Умань // Заря. 1881. 26 июля. № 164.
ІР НБУВ 1 – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. ІІ. Спр. 28874. Відомості по Уманському повіту (1845).

Історія 1991 – Історія русів. Київ, 1991. 318 с.

К вопросу 1914 – К вопросу образования Уманской губернии // Голос Умани. 1914. 1 июня. № 94.

Каппелер 2003 – *Каппелер А.* Южный и восточный фронт России в XVI–XVIII веках // Ab Imperio. Теория и история национализма и империи в постсоветском пространстве. 2003. № 1. С. 47–63.

Киевское слово 1896 – Ведомости из Умани // Киевское слово. 1896. 24 января. № 3003.

Киридон 2016 – *Киридон А.* Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ.: Ніка-Центр, 2016. 320 с.

Клименко 2006 – *Клименко П.* З історії забудови Умані. Умань: АЛМІ, 2006.

Клименко 2016 – *Клименко Т.А.* Умань у XVII–XIX ст.: розквіт та занепад // Архіви України. 2016. № 1. С. 90–96.

Коваль 2007 – *Коваль А.У.* Україна незалежна: Літопис міста Умані. Умань: АЛМІ, 2007. 176 с.

Константинова 2010 – *Константинова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с.

Кривошея 2004 – *Кривошея В.* Генеалогія україньскаго козацтва: Нариси історіі козацьких полків. Київ: Стилос, 2004. 391 с.

Кривошея 2005 – *Кривошея И.* Еврейские страницы истории города Умани // Материалы Двенадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. М.: Институт славяноведения РАН, 2005. Т. II. С. 126–137.

Кривошея 2006 – *Кривошея И.* Умань и паломничество брацлавских хасидов к могиле цадика Нахмана: панорама местной прессы (80-е годы XX – начало XXI в.) // Материалы Тринадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. М.: Сэфэр, 2006. С. 478–490.

Кривошея 2008а – *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. Київ, 2008. 452 с.

Кривошея 2008b – *Кривошея И.И.* Польськіе аристократы Потоцкіе и украинско-польський діалог XVIII–XIX веков // Drogi i bezdroża komunikacji. Gniezno, 2008. S. 135–141.

Кривошея 2009 – *Кривошея І.І.* Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України, 2009. Вип. XVI. С. 173–183.

Кривошея 2010а – *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. 792 с.

Кривошея 2010b – *Кривошея І.І.* Історія та геральдика Умані. Умань: Софія, 2010. 24 с.

Кривошея 2011 – *Кривошея І.* Умань – місто на кордоні Речі Посполитої і Запорізької Січі // Гілея: Збірник наукових праць. Київ, 2011. Вип. 52. С. 180–184.

Кривошея, Кривошея 2010 – *Кривошея І.І., Кривошея Ір.І.* Внесок польських аристократів Потоцьких в історико-архітектурну спадщину Умані // Україньсько-польський науковий діалог в Умані. Вип. 2: Формування сучаснаго архітектурнаго середовища історичних міст на основі реабілітації історико-містобудівної спадщини. Умань; Гнезно; Ланьцут; Познань, 2010. С. 96–102.

Круглов 2016 – *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия»: монографія. Дніпро: Україньський інститут изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2016. 564 с.

Кузнець 2005 – *Кузнець Т.В.* Населення Уманщини XIX – початку XX століття. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 195 с.

Ландшафты 2008 – *Ландшафты: оптики городских исследований: сб. науч. тр. / Отв. ред. Н. Милерюс, Б. Коуп. Вильнюс: ЕГУ, 2008. 474 с.*

Леп'явко 2011 – *Леп'явко С.* Великі кордони україньців // Гілея. 2011. Вип. 52. С. 72–88.

Лукин, Соколова, Хаймович 2000 – *Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.* Сто єврейських местечек України. Исторический путеводитель. Вып. 2: Подолия. СПб., 2000. 704 с.

Луняк 2013 – *Луняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. 508 с.

Мицик 2002 – *Мицик Ю.А.* Умань козацька і гайдамацька. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2002. 187 с.

Нікітін 2014 – *Нікітін Ю.О.* Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування. Вінниця: Нілан, 2014. 251 с.: табл.

Поверх кордону 2011 – «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Дискусія. Україна Модерна. 2011. № 18. С. 43–77.

РГАДА 1 – Российский государственный архив древних актов в г. Москва (РГАДА). Ф. 229. Оп. 2. Д. 42. Книга крестоприводная присяжная Государю царю и Великому князю Федору Алексеевичу 7184: а от Рождества Христова 1676 году.

Реєстр 1995 – Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Київ: Наукова думка, 1995. 592 с.

Рибер 2004 – *Рибер А.* Меняющиеся концепции и конструкции фронтиру: сравнительно-исторический поход // Новая имперская история постсоветского пространства / Ред. И. Герасимов. Казань, 2004. С. 199–222.

Скальковский 1845 – *Скальковский А.А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. Одесса: в Гор. тип., 1845. 230, II с.

Сокирко 2018 – *Сокирко О.* На варта булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст.: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2018. 184 с.

Софонович 1992 – *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. Київ, 1992. 333 с.

Суляк 2013 – *Суляк С.Г.* Казак Андрей Суляк (к вопросу об участии выходцев из Молдавии в гайдамацком движении 1734 г.) // Русин. 2013. № 2 (32). С. 42–61. DOI: 10.17223/18572685/32/4

Ткаченко 1927 – *Ткаченко М.* Гуманщина в XVI–XVII вв. Київ: Друкарня Української академії наук, 1927. 32 с.

Трубина 2011 – *Трубина Е.Г.* Город в теории: опыты осмысления пространства. М.: Новое литературное обозрение, 2011. 520 с.: ил.

Турунен 2018 – *Турунен А.* Забуті історії міст. Як багатство та культурний розвиток здобуваються толерантністю. Київ: Ніка-Центр, Видавництво Анетти Антоненко, 2018. 288 с.

Халебський 2008 – *Халебський П.* Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / упоряд. М.О. Рябий; післям. В.О. Яворівського. Київ: Укр. письменник; Ярославів Вал, 2008. 293 с.

Храбан 1989 – *Храбан Г.Ю.* Спалах гніву народнага (антывафеодалнае народна-вызвольнае повстанне на Правобережнай Украіне ў 1768–1769 рр.). Кіў: Вид-во при Кіў. ун-ті, 1989. 176 с.

ЦДІАУК 1 – Цэнтральны дзяржаўны гісторычны архіў Украіны ў м. Кіеві (ЦДІАК Украіны). Ф. 442. Оп. 1 (т. III). Спр. 2169. Указ Сенату від 30 квітня 1838 р. про передачу м. Умані ў відомства вайсковых паселень.

ЦДІАУК 2 – ЦДІАК Украіны. Ф.442. Оп. 844. Спр. 436. Справа про виселення з м. Умані рабіна Борочина за забарону евреям купувати продукты харчування ў росіян та побиття торгавкі молочнымі продуктами еврейки Бейзер, яка порушила забарону, уманськими евреями.

ЦДІАУК 3 – ЦДІАК Украіны. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 210. Відомісьць про число мешканців ў м. Умані, яке належить поміщику Александру Потоцькому, з вказівкою про різні будівлі та заводы (2 вересня 1827 р.).

Чорновол 2015 – *Чорновол І.* Компаратывні фронтіры: світові і вітчизняны вимір. Кіў: Критика, 2015. 376 с.

Шварцман 2012 – *Шварцман Ш.* Еврейская жизнь в Умани. 4-е изд., доп. Умань, 2012. 60 с.

Шиян 2012 – *Шиян Р.І.* «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми – 1750-ми роками. Наукові праці історичнаго факультету Запорізькаго національного університету. 2012. Вип. XXXII. С. 96–105.

Шлегель 2017 – *Шлегель К.* Украинский вызов. Открытие европейской страны. Кіў: Дух і Літера, 2017. 368 с.

AGAD 1 – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Metryka Koronna. Księga sigillat 7, k.32v. Nadanie prawa magdebuskiego miastu Humaniovi na Ukrainienie stojącemu.

Jabłonowski 1894 – *Źródła dziejowe.* Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1894. T. XXII.

Kryvosheia 2016 – *Kryvosheia I.* Basilian Monks in the West – East Dialogue: Cultural and Religious Aspect // World in Dialogue. Intercultural Problems in the Religious, Economic, Communication and Educational Context. Orbis Terrarum. Poznań, 2016. Vol. V. S. 93–107.

Kryvosheya, Zabolotna 2013 – *Kryvosheya I., Zabolotna O.* Uman pilgrimage: blessing or scourge? // Tourism in the circle on the European culture. Seria Orbis Terrarum. Gniezno, 2013. Vol. II. S. 141–150.

McNiel 1964 – *McNiel William H.* Europe's steppe Frontier. 1500–1800. Chicago; London, 1964. 264 s.

REFERENCES

Russia. (1890a) *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyy vremennoy komisii dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennoy pri Kievskom*

voennom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore: v 37 t. [The Archive of South-Western Russia, issued by a temporary commission consolidated by the Imperial Court under the Kiev military, Podolsk and Volhynia Governor-General to review ancient acts: In 37 vols]. Vol. 2. Kiev: G.T. Korchak-Novitsky. pp. 239, 1045.

Russia. (1890b) *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyy vremennoy komissiei dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennoy pri Kievskom voennom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore: v 37 t.* [The Archive of South-Western Russia, issued by a temporary commission consolidated by the Imperial Court under the Kiev military, Podolsk and Volhynia Governor-General to review ancient acts: In 37 vols]. Vol. 2. Kiev: G.T. Korchak-Novitsky. pp. 239, 383–1045.

Bodrov, Yu.I. (2001) *Istoriya Umans'kogo kozats'kogo polku* [History of the Uman Cossack Regiment]. Kyiv: [s.n.].

Brekhunenko, V. (2011) *Kozaki na stepovomu kordoni: Tipologiya kozats'kikh spil'not XVI–XVII st.* [Cossacks on the steppe frontier: A typology of Cossack joint notes of the sixteenth and seventeenth century]. Kyiv.

Butich, F.P. & Shevchenko, F.P. (eds) (1970) *Gaydamats'kiy rukh na Ukraïni v XVIII st.* [The Haydamak movement in Ukraine in the 18th century]. Kyiv: Naukova dumka.

Vasiliev, S.A. (2015) *Uman' v XVII – na pochatku XX st.: formuvannya vnutrishn'oi infrastrukturi, sotsial'no-ekonomichniy ta kul'turno-osvitniy rozvitok* [Uman in the 17th – early 20th centuries: formation of the internal infrastructure, socio-economic, cultural and educational development]. Abstract of History Cand. Diss. Mykolaiv

Velichko, S.V. (1991) *Litopis* [Chronicle]. Vol. 1. Kyiv: [s.n.].

Vermenich, Ya.V. (2011) *Istorighna urbanistika v Ukraïni: teoriya mistoznavstva i metodika litochislennya* [Historical Urbanistics in Ukraine: Theory of city study and methodology of chronology]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Russian General Staff Department. (1848) *Voенно-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii / Izdavaemoe po Vysochayshemu povelениyu pri 1-m otdelenii Departamenta General'nogo shtaba* [Military Statistics Review of the Russian Empire / Published by the Imperial Order at the 1st Branch of the General Staff Department]. Vol. 10. St. Petersburg: General Staff Department.

Gistsova, L.Z. (ed.) (1998) *Arkhiv Kosha Novoi Zaporoz'koi Sichi. Korpus dokumentiv. 1734–1775* [The Archive of Kosh Nova Zaporozhian Sich. Documents. 1734–1775]. Vol. 1. Kyiv: [s.n.].

Glazychev, V.A., Golts, G.A., Karpov, S.P. i dr. (1995) *Gorod kak sotsiokul'turnoe yavlenie istoricheskogo protsessa* [The city as a sociocultural phenomenon of the historical process]. Moscow: Nauka.

Gribovsky, V. (2012) Ponyattya “frontier” i “aziys'kiy kordon” yak instrumenti doslidzhennya ukraïns'kogo stepovogo porubizhzhya XVI–XVIII st. [The notion

“frontier” and “Asian border” as research tools of the Ukrainian steppe frontier of the 16th – 18th centuries]. *Naukovi zapiski. Zbirnik prats' molodikh vchenikh ta aspirantiv*. 25. pp. 109–136.

Hrushevsky, M. (1996) *Istoriya Ukraïni-Rusi: v 11 t.* [History of Ukraine-Russia: in 11 vols]. Vol 9. Kyiv: Naukova dumka.

The State Archive of Kyiv Region (DAKO). (n.d.) *Listuvannya pro pitannya shchodo peretvorenniya Kiïvs'koï gubernii ta ukomplektuvannya shtativ sudovikh zakladiv gubernii (1797)* [Correspondence on the transformation of the Kyiv province and the personnel of the state courts of the province (1797)]. Fund 2. List 3. File 376.

The State Archive of Kyiv Region (DAKO). (n.d.) *Sprava pro prodazh maetku pomishchitsi grafini Potots'koï z dodatkami opisu inventarya ta listuvannya z guberns'kim zemlemirom i Kiïvs'koyu kazennoyu palatoyu z ts'ogo pitannya (1809–1810)* [Case on the sale of the land by the landowner Countess Pototskaya with annexes describing the equipment and correspondence with the provincial land surveyor and the Kyiv State Chamber on this issue (1809–1810)]. Fund 2. List 3. File 2164.

Dashkevich, Ya. (1990) *Kozatstvo na Velikomu kordoni /Ukraïns'ke kozatstvo: suchasniy stan ta perspektivi doslidzhennya problemi (Materiali “kruglogo stolu”)* [Cossacks on the Great Border / Ukrainian Cossacks: Current State and Prospects for Researching the Problem (Materials of the Round Table)]. *Ukraïns'kiy istorichniy zhurnal*. 2.

Egorov, Yu. I. (2009) *Arkhitektura i landshaft u rozvitku istorichnikh mist Ukraïni* [Architecture and landscape in the development of historical cities of Ukraine]. Kyiv, Uman: KNUBiA.

Zarya. (1881) N.I.B. Vnutrenniy otdel. Uman' [N.I.B. The interior department. Uman]. 26th July.

Institute of the Manuscript of the V. Vernadsky National Library of Ukraine (IR NBUV). (1845) *Vidomosti po Umans'komu povitu (1845)* [Information on the Uman County (1845)]. Fund II. File 28874.

Anon. (1991) *Istoriya Rusiv* [History of Ruthenians or Little Russia]. Kyiv: Veselka.

Golos Umani. (1914) K voprosu obrazovaniya Umanskoï gubernii [On the formation of Uman province]. 1st June.

Kapeller, A. (2003) The Russian Southern and Eastern Frontiers from the 15th to the 18th Centuries. *Ab Imperio. Teoriya i istoriya natsionalizma i imperii v postsovetskom prostranstve – Ab Imperio. Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*. 1. pp. 47–63 (In Russian).

Kievskoe slovo. (1896) *Vedomosti iz Umani* [News from Uman]. 24th January.

Kiridon, A. (2016) *Geterotopii pam'yati: Teoretiko-metodologichni problemi studiy pam'yati* [Heterotopia of memory: Theoretical and methodological problems of memory studies]. Kyiv: Nika-Tsentr.

Klimenko, P. (2006) *Z istorii zabudovi Umani* [From the history of Uman development]. Uman: ALMI.

Klimenko, T.A. (2016) Uman' u XVII–XIX st.: rozkvit ta zanepad [Uman in the 17th – 19th centuries: Heyday and decline]. *Arkhivi Ukraïni*. 1. pp. 90–96.

Koval, A.U. (2007) *Ukraïna nezalezhna: Litopis mista Umani* [Independent Ukraine. The Uman Chronicle]. Uman: ALMI.

Konstantinova, V.M. (2010) *Urbanizatsiya: pivdenoukraïns'kiy vimir (1861–1904 roki)* [Urbanization: Southern Ukrainian Dimension (1861–1904)]. Zaporizhzhya: AA Tandem.

Krivoshеya, V. (2004) *Genealogiya ukraïns'kogo kozatstva: Narisi istorii kozats'kikh polkiv* [Genealogy of the Ukrainian Cossacks: Essays on the history of the Cossack regiments]. Kyiv: Stilos.

Krivoshеya, I. (2005) Evreyskie stranitsy istorii goroda Umani [The Jewish Pages in the History of Uman]. In: Kaplanov, R.M. & Mochalova, V.V. (eds) *Materialy Dvenadtsatoy ezhegodnoy mezhdunarodnoy mezhdistsiplinarnoy konferentsii po iudaïke* [Proceedings of the Twelfth Annual International Interdisciplinary Conference on Jewish Studies]. Vol. 2. Moscow: Sefer, Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences. pp. 126–137.

Krivoshеya, I. (2006) Uman' i palomnichestvo bratslavskikh khasidov k mogile tsadika Nakhmana: panorama mestnoy pressy (80-e gody XX – nachalo XXI v.) [Uman and the pilgrimage of Bratslav Hasidim to the grave of Tsadik Nachman: A panorama of the local press (1980s – early 21st century)]. In: Burmistrov, K.Yu., Kaplanov, R.M., Mochalova, V.V. & Podolskaya, I.I. (eds) *Materialy Trinadtsatoy ezhegodnoy mezhdunarodnoy mezhdistsiplinarnoy konferentsii po iudaïke* [Proceedings of the Twelfth Annual International Interdisciplinary Conference on Jewish Studies]. Moscow: Sefer. pp. 478–490.

Krivoshеya, I.I. (2008) Pol's'kie aristokraty Pototskie i ukraïnsko-pol's'kiy dialog XVIII–XIX vekov [Polish aristocrats Pototsky and Ukrainian-Polish dialogue of the 18th – 19th centuries]. In: Łukomski, B. (ed.) *Drogi i bezdrozha komunikacji* [Roads and wilderness of communication]. Gniezno: Collegium Europaeum Gnesnense. pp. 135–141.

Krivoshеya, V.V. (2008) *Kozats'ka elita Get'manshchini* [The Cossack elite of the Hetmanate]. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine.

Krivoshеya, I.I. (2009) Misto Uman' u vlasnosti grafiv Potots'kikh (druga chvert' XVIII – persha tretina XIX st.): teritoriya konfliktu, kompromisu chi vzaemodii? [The city of Uman, owned by the Count of Potocki (the second quarter of the 18th – first third of the 19th century): the territory of conflict, compromise or interaction?] In: Reent, O.P. (ed.) *Problemi istorii Ukraïni XIX – pochatku XX st.* [Issues of History of Ukraine of the 19th – Early 20th Centuries]. Issue 16. Kyiv: Institute of history of Ukraine. pp. 173–183.

Krivoshеya, V.V. (2010) *Kozats'ka starshina Get'manshchini. Entsiklopediya* [Cossack elder of the Hetmanate. Encyclopedia]. Kyiv: Stilos.

Krivosheya, I.I. (2010) *Istoriya ta gerald'ika Umani* [Uman History and Heraldry]. Uman: Sofiya.

Krivosheya, I. (2011) Uman' – misto na kordoni Rechi Pospolitoi i Zaporiz'koï Sichi [Uman as a city on the border of the Commonwealth of Poland and Zaporizhzhya Sich]. *Gileya: Zbirnik naukovikh prats'*. 52. pp. 180–184.

Krivosheya, I.I. & Krivosheya, Ir.I. (2010) Vnesok pol's'kikh aristokrativ Potots'kikh v istoriko-arkhitekturnu spadshchinu Umani [Contribution of the Polish aristocrats Pototsky to the historical and architectural heritage of Uman]. In: Krivosheya, I.I. & Palamarchuk, S.V. (eds) *Ukrains'ko-pol's'kiy naukoviy dialog v Umani* [Ukrainian-Polish scientific dialogue in Uman]. Issue 2. Uman; Gnezno; Lantsut; Poznan. pp. 96–102.

Kruglov, A., Umansky, A. & Shchupak, I. (2016) *Kholokost v Ukraine: Reyhskomissariat "Ukraina", gubernatorstvo "Transnistriya"* [The Holocaust in Ukraine: Reich Commissariat "Ukraine", Transnistria Governorship]. Dnipro: Ukrainian Institute for Holocaust Studies "Tkuma"; PE "Lira LTD".

Kuznets, T.V. (2005) *Naselennya Umanshchiny XIX – pochatku XX stolittya* [The population of Uman in the 19th – early 20th centuries]. Kyiv: Kiïvs'kiy universitet.

Milyus, N. & Koup, B. (2008) *Landshafty: optiki gorodskikh issledovaniy* [Landscapes: Optics of urban research]. Vilnius: ESU.

Lepyavko, S. (2011) Veliki kordoni ukraïntsiv [The Great Borders of Ukrainians]. *Gileya*. 52. pp. 72–88.

Lukin, V., Sokolova, A. & Khaymovich, B. (2000) *Sto evreyskikh mestechek Ukrainy. Istoricheskiy putevoditel'* [Hundred Jewish Towns of Ukraine. A Historical Guide]. Issue 2. St. Petersburg: A. Gersht.

Lunyak, E. (2013) *Kozats'ka Ukraïna XVI–XVIII st. ochima frantsuz'kikh suchasnikiv* [Cossack Ukraine of the 16th – 18th centuries through the eyes of French contemporaries]. Nizhin: N. Gogol Nizhin State University.

Mitsik, Yu.A. (2002) *Uman' kozats'ka i gaydamats'ka* [Uman of Cossacks and Haydamaks]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academia.

Nikitin, Yu.O. (2014) *Poreformeni mista Poltav's'koï, Kharkiv's'koï ta Chernigiv's'koï guberniy u drugiy polovini XIX st.: istorichniy aspekt samovyraduvannya* [Post-reform Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the second half of the 19th century: Historical aspect of self-government]. Vinnitsa: Nilan.

Lepyavko, S., Kappeler, A., Plokhii, S. & Wolf, L. (2011) "Poverkh kordonu": kontsepsiya prikordonnya yak ob'ekt doslidzhennya ["Above the border": the concept of borderland as an object of research]. *Ukraïna Moderna*. 18. pp. 43–77.

The Russian State Archive of Ancient Acts. *Kniga krestoprivodnaya prisyzhnaya Gosudaryu tsaryu i Velikomu knyazyu Fedoru Alekseevichu 7184: a ot Rozhdestva Khristova 1676 godu* [The book is a cross-captive jury to the Tsar and Grand Duke Fyodor Alekseevich 7184: 1676 A.D.]. Fund 229. List 2. File 42.

Anon. (1995) *Reestr Viys'ka Zaporoz'kogo 1649 roku* [The Register of the Zaporozhian Army in 1649]. Kyiv: Naukova dumka.

Riber, A. (2004) *Menyayushchiesya kontseptsii i konstruktsii frontiru: sravnitel'no-istoricheskiy pokhod* [The Changing Concepts and Designs of the Frontier: A Comparative Historical Campaign]. In: Gerasimov, I. (ed.) *Novaya imperskaya istoriya postsovetskogo prostranstva* [New Imperial History of the Post-Soviet Space]. Kazan: Centre for the Study of Nationalism and Empire. pp. 199–222.

Skalkovsky, A.A. (1845) *Naezdy gaydamak na Zapadnyyu Ukrainu v XVIII stoletii. 1733–1768* [Gaidamak raids on Western Ukraine in the 18th century. 1733–1768]. Odessa: v Gor. tip.

Sokirko, O. (2018) *Na varta bulavi. Nadvirni viys'ka ukrains'kikh get'maniv seredini XVII – drugoi polovini XVIII st.* [To guard the maces. Extra troops of Ukrainian hetmans in the mid-17th – second half of the 18th centuries]. Kyiv: Tempora.

Sofonovich, F. (1992) *Khronika z litopistsiv starodavnikh* [Chronicle of the Ancient Chroniclers]. Kyiv: [s.n.].

Sulyak, S.G. (2013) The Cossack Andrey Sulyak (regarding the part of native Moldavians in the Haidamak Movement of 1734). *Rusin*. 2(32). pp. 42–61 (In Russian). DOI: 10.17223/18572685/32/4

Tkachenko, M. (1927) *Gumanshchina v XVI–XVII vv.* [Humanism in the 16th – 17th centuries]. Kyiv: Ukrainian Academy of Sciences.

Trubina, E.G. (2011) *Gorod v teorii: opyty osmysleniya prostranstva* [City in theory: experiments in space comprehension]. Moscow: NLO.

Turunen, A. (2018) *Zabuti istorii mist. Yak bagatstvo ta kul'turniy rozvitok zdobuvayut'sya tolerantnistyu* [Forgotten city histories. How wealth and cultural development are acquired by tolerance]. Kyiv: Nika-Tsent, Vidavnistvo Anetti Antonenko.

Khalebsky, P. (2008) *Ukraina – zemlya kozakiv: Podorozhniy shchodennik* [Ukraine – the Land of Cossacks: A Travel Diary]. Kyiv: Ukr. pis'mennik; Yaroslaviv Val.

Khraban, G.Yu. (1989) *Spalakh gnivu narodnogo (antifeodal'ne narodnovizvol'ne povstannya na Pravoberezhniy Ukraini u 1768–1769 rr.)* [People's anger outbreak (antifeudal popular liberation uprising in the Right-Bank Ukraine in 1768–1769)]. Kyiv: Vid-vo pri Kii. un-ti.

Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (Central State Historical Institute of Ukraine). *Ukaz Senatu vid 30 kvitnya 1838 r. pro peredachu m. Umani u vidomstvo viys'kovikh poselen'* [Decree of the Senate of April 30, 1838 on the transfer of the city of Uman to the military settlements]. Fund 442. List 1 (Vol. III). File 2169.

Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (Central State Historical Institute of Ukraine). *Sprava pro viselennya z m. Umani rabina Borochina za zaboronu evreyam kupuvati produkti kharchuvannya u rosiyan ta pobittya torgovki molochnimi produktami evreyki Beyzer, yaka porushila zaboronu, umans'kimi*

evreyami [The case of the eviction from Uman of Rabbi Borokhin forbidding Jews to buy food from Russians and beating Jeyski Bayeriser, who has violated the prohibition, by Uman Jews]. Fund 442. List 844. File 436.

Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (Central State Historical Institute of Ukraine). *Vidomist' pro chislo meshkantsiv v m. Umani, yake nalezhit' pomishchiku Aleksandru Potots'komu, z vkazivkoju pro rizni budivli ta zavodi (2 veresnya 1827 r.)* [A note on the number of inhabitants in Uman, which belongs to the landowner Alexander Pototsky, with reference to various buildings and plants (September 2, 1827)]. Fund 533. List 2. File 210.

Chornovol, I. (2015) *Komparativni frontiri: svitoviy i vitchiznyaniy vimir* [Combined Frontiers: World and National Dimension]. Kyiv: Kritika.

Shvartsman, Sh. (2012) *Evreyskaya zhizn' v Umani* [Jewish life in Uman]. 4th ed. Uman: [s.n.].

Shiyan, R.I. (2012) "Frontir zovnishniy" i "frontir vnutrishniy": kontsepsiya pivdenno-ukraïns'kogo prikordonnya mizh 1680-mi – 1750-mi rokami [The external and internal frontier: the concept of the southern border between 1680 and 1750]. *Naukovi pratsi istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo natsional'nogo universitetu*. 32. pp. 96–105.

Schlegel, K. (2017) *Ukrainskiy vyzov. Otkrytie evropeyskoy strany* [Ukrainian Challenge. The opening of a European country]. Translated from German. Kyiv: Dukh i Litera.

Central Archives of Historical Records in Warsaw (AGAD). *Metruka Kogonna. Księga sigillat 7, k.32v. Nadanie prawa magdebuskiego miastu Humanowi na Ukrainienie stojęcemu*.

Jabłonowski, A. (ed.) (1894) *Źródła dziejowe* [Historical Sources]. Vol. 22. Warsaw: [s.n.].

Kryvosheia, I. (2016) Basilian Monks in the West – East Dialogue: Cultural and Religious Aspect. In: *World in Dialogue. Intercultural Problems in the Religious, Economic, Communication and Educational Context*. Vol. V. Poznan: [s.n.]. pp. 93–107.

Kryvosheya, I. & Zabolotna, O. (2013) Uman pilgrimage: blessing or scourge? In: *Tourism in the circle on the European culture*. Vol. II. Gniezno: [s.n.]. pp. 141–150.

McNiel, W.H. (1964) *Europe's steppe Frontier. 1500–1800*. Chicago; London: University of Chicago Press.

Кривошея Игорь Иванович – кандидат исторических наук, профессор кафедры всемирной истории и методик обучения Уманского государственного педагогического университета им. П. Тычины (Украина).

Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини (Україна).

Igor I. Kryvosheia – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine).

E-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Кривошея Ирина Ивановна – доктор исторических наук, профессор кафедры всемирной истории и методик обучения Уманского государственного педагогического университета им. П. Тычины (Украина).

Кривошея Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини (Україна).

Iryna I. Krivosheya – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine).

E-mail: iivahnuk@i.ua